

KEMALETTİN KÖROĞLU
Eski Mezopotamya Tarihi

KEMALETTİN KÖROĞLU 1984'te İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. Yüksek lisans tezini 1988'de, doktora tezini 1994'te tamamladı. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde 1996'da yardımcı doçent, 2000 yılında doçent, 2006 yılında da profesör oldu. 1981 yılından bu yana Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yapılmakta olan çok sayıda arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarına katıldı. Urartu ve Asur krallıkları ile katıldığı kazı çalışmaları konusunda kitapları ve makaleleri vardır.

İletişim Yayınları 1136 • Başvuru Dizisi 46
ISBN-13: 978-975-05-0390-0
© 2006 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)
1-11. BASKI 2006-2016 İstanbul
12. BASKI 2018, İstanbul

KAPAK Suat Aysu
KAPAK İLLÜSTRASYONU Aşurbanipal dönemine ait
kabartmalardan bir ayrıntı.

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Metin Pınar

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

KEMALETTİN KÖROĞLU

Eski Mezopotamya Tarihi

Başlangıcından
Perslere Kadar

İçindekiler

Önsöz.....	7
Giriş	11
Öncü gelişmelerin ve uygarlıkların beşiği Mezopotamya.....	11
Coğrafi yapı.....	14
Nehirler, yollar ve ilişkiler.....	17
Mezopotamya Tarihinin Kaynakları	21
İlk araştırmalar.....	21
Çiviyazılı kil tabletler ve çözümleri.....	28
Keşfedilen uygarlık merkezleri.....	30
Diller, arşivler ve kütüphaneler.....	33
Mezopotamya'nın Tarihöncesi	37
Uzak geçmiş: Avcılık ve toplayıcılıktan ilk köylere.....	37
Hassuna-Samarra dönemleri.....	42
Halaf dönemi.....	43
Obeyd dönemi.....	46
Mezopotamya'da Tarihsel Sürecin Başlangıcı	49
Uruk dönemi.....	49
Yazının ortaya çıkışı.....	53
Cemdet Nasr dönemi.....	55
Erken Hanedanlar Dönemi	59
Sümerler.....	59
Kahramanlar ve krallar.....	61
Kent devletleri ve yönetimi.....	65
Mitoloji ve din.....	68
Sami Toplularının Mezopotamya'ya Gelişi	75
Akkadlar.....	75
Büyük fatihler: Sargon ve Naram-Sin.....	76
Devlet anlayışı ve yenilikler.....	84

III. Ur Sülalesi (Yeni Sümer Devleti)	87
Siyasal gelişmeler.....	88
İnşa faaliyetleri.....	89
Toplumsal reformlar ve devletin kayıt altına alınması.....	90
Yeni Göçler ve Kent Devletleri	93
Hurriler.....	94
Amurrular.....	96
İsin-Larsa krallıkları.....	98
Eşnunna.....	99
Eski Assur Krallığı.....	101
Assur-Anadolu ticareti.....	103
Mari.....	105
Kral Hammurabi ve eski Babil Krallığı.....	107
Devlet yönetimi, hukuk ve toplumsal yapı.....	112
Kassitler	117
Hurri-Mitanni Devleti	123
Orta Assur Krallığı	131
Önasya’da Büyük Göç Dalgaları ve Demir Çağı’nın Başlangıcı	141
Aramiler.....	144
Bir İmparatorluğun Doğuşu	151
Yeni Assur Krallığı.....	154
Assur ülkesinde iç karışıklık.....	162
Sınır tanımayan imparatorlar.....	164
İmparatorluğun sonu.....	180
Assur’da devlet yönetimi.....	182
Din.....	189
Yeni Assur sanatı.....	190
Yeni Babil (Kalde) Krallığı	197
Kutsal başkent Babil.....	203
Babil’den sonra Mezopotamya’nın mirası.....	206
Eski Mezopotamya Kronolojisi.....	211
Resimlerin Kaynakları.....	215
Kaynakça.....	217
Dizin.....	221

ÖNSÖZ

Fırat ve Dicle nehirlerinin hayat verdiği Mezopotamya'da yaşananlar, Önasya'daki tüm eski uygarlıkların gelişme sürecini etkilemiş ve zaman zaman da doğrudan yönlendirmiştir. Kentleşme, mimarlık, sanat anlayışı, din ve yazı sistemleri gibi alanlarda ortaya çıkan öncü düşünce ve uygulamalar, ticaret veya siyasal ilişkilerin sonucunda Suriye, Anadolu ve İran gibi bölgelere ulaşmış ve buradaki uygarlıkların oluşumuna katkıda bulunmuştur. Bu nedenle Anadolu uygarlıklarını iyi anlamak; Hitit, Frig ve Urartu gibi krallıkların tarihsel süreçlerini sağlıklı bir biçimde değerlendirebilmek için Mezopotamya'daki çağdaş gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmak durumundayız.

Kaynakçaya bir bölümünü aldığımız yayınlardan da görüleceği üzere, Batı dillerinde hemen her boyutta, Mezopotamya ile ilgilenen farklı okuyucu kitlelerine yönelik çalışmalar vardır. Ancak ülkemizde akademik ortamlarda tartışılan bildiri, makale ve bazı ansiklopedi maddeleri dışında bu konuda yeterince yayın üretildiğini söylemek oldukça zordur. F. Kınal'ın, 1983 yılında yayımlanan ve yalnızca Sü-

merlere kadar olan gelişmeleri içeren *Eski Mezopotamya Tarihi* bu türün tek örneğidir. Son yıllarda Mezopotamya ve çevresindeki uygarlıkları farklı yönleriyle veya tek tek ele alan, Batı dillerinde yazılmış bazı önemli çalışmaların dilimize çevrilmeye başlanması sevindirici bir gelişme olmakla birlikte; üniversitelerdeki Önasya bölümlerinde okuyan ve sayıları hızla artan öğrenciler ve bu konuya duyarlı okuyucular dikkate alındığında yeterli değildir.

Elinizdeki çalışma, en eski dönemlerden Yeni Babil (Kalde) Krallığı'nın yıkılışına kadar, Mezopotamya'da gelişen uygarlıkları, kronolojik bir biçimde ve tarihsel bir bakış açısıyla tanıtmaktadır. Burada, bölgede yaşayan toplumların önemli kültürel varlıkları, belirgin özellikleri ve Mezopotamya uygarlığına kazandırdıkları öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Eski Mezopotamya konusunda bilgi almak isteyen öğrencilerin ihtiyaçları ve konuya ilgi duyan okuyucu kitlelerinin gereksinim duyduğu başvuru türünde bir kitabın boyutları göz önüne alınarak birçok ayrıntının tartışılmasından uzak durulmuş; bazı konulara ise yer verilememiştir.

Ülkemizde Mezopotamya tarihi ve arkeolojisi konusunda yapılan çalışmalarda, yer adları, kral isimleri, dönemler ve teknik terimlerin yazılışında henüz ortak bir kural oluşmamıştır. Bundan dolayı adların yerleşmiş biçimi varsa bu kullanım esas alınmış; yoksa özgün eski adı veya Batı dillerinde de kullanılan yazılışı yeğlenmiştir. Okuyucuya kolaylık olması bakımından adların çoğu haritalarda gösterilmiş; ayrıca her bölümde, anılan bazı olaylarla bağlantılı resim ve çizimlere yer verilmiştir. Kitaptaki harita ve çizimlerin çoğunluğu Dr. Erkan Konyar tarafından yapılmıştır. Birçok kabartmanın ayrıntıları, daha önce yapılmış bazı çizimler ve fotoğrafların yanı sıra, tarafımızdan British Müzesi'nde çekilen resimlerden de yararlanılarak bilgisayar ortamında çizilmiştir.

Kitabın oluşumunda, yakın çalışma arkadaşlarım, yüksek lisans öğrencilerim ve uzun yıllardır aynı konuda ders anlattığım öğrencilerimin büyük desteğini ve katkısını gördüm. Bu vesileyle bütün metni gözden geçirerek görüşlerini bildiren meslektaşlarım Doç. Dr. Aslı Erim Özdoğan ve Dr. Erkan Konyar başta olmak üzere, kitabın daha anlaşılır olması konusundaki yapıcı önerileri için arkadaşım Ali Akkaya, yüksek lisans ve lisans öğrencilerim Hande Çeçen, Rahşan Aktaş ve Özgür Özol'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nden Mezopotamya kökenli heykel ve kabartmaların resimlerini kullanmamıza izin veren Müze Müdürlüğü'ne ve son olarak da İletişim Yayınları adına, başvuru kitapları dizisinden böyle bir kitabın hazırlanması konusundaki daveti ve hazırlık aşaması boyunca gösterdiği yakın ilgi ve destek için, dizinin editörü Sayın Mustafa Bayka'ya teşekkür ederim.

KEMALETTİN KÖROĞLU

İstanbul, Ocak 2006

GİRİŞ

Öncü gelişmelerin ve uygarlıkların beşiği Mezopotamya

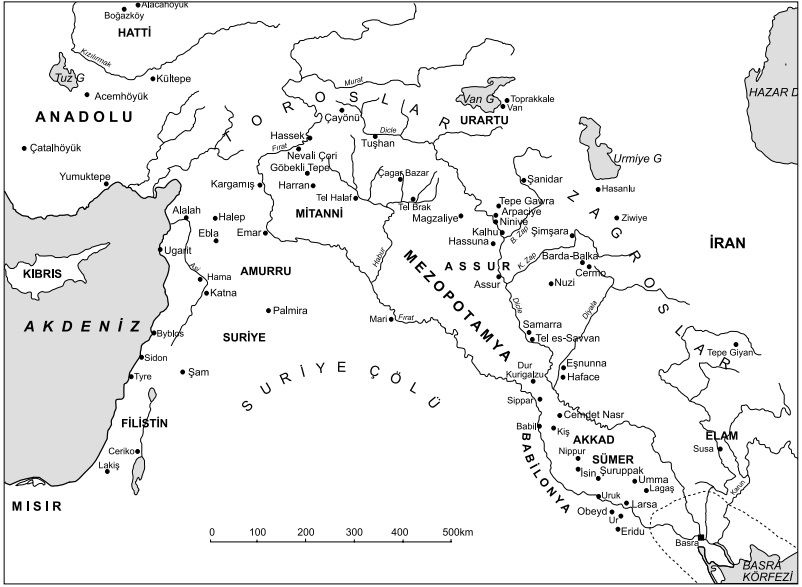
Mezopotamya adı, geçmişle ilgilenen ve insanlığın yaşadığı zorlu serüvenin aşamaları konusunda soruları olan herkes için parlak uygarlıklar ve ürettikleri görkemli eserleri çağrıştırır. Böyle bir fikrin oluşmasında British, Berlin ve Louvre gibi Avrupa'nın ünlü müzeleri başta olmak üzere, hemen hemen bütün dünyadaki büyük koleksiyonlarda sergilenen Mezopotamya kökenli seçkin eserler büyük rol oynar. Batılı birçok ünlü üniversitenin Önasya bölümlerindeki dersler ve bölge ile ilgili süreli yayınlar da bu öngörünün beslenmesini sağlar. Bütün bunların ötesinde, böyle bir genel kabulün temelinde, Mezopotamya adlı coğrafyada yaşanan ve etkileri günümüze kadar uzanan birçok gelişme yatar. Ancak tarihsel süreci özetlemeden önce Mezopotamya adının nereden geldiğine ve anlamındaki derinliğin somut gerekçelerine değinmek yararlı olacaktır.

Mezopotamya, Antik yazarların Fırat ve Dicle nehirleri-

nin arasında kalan, günümüzdeki Irak topraklarının bir bölümünü tanımlamak için, *mesos* (orta) ve *potamos* (ırmak) sözcüklerini birleştirerek türettikleri bir addır. Başlangıçta bölgenin tek bir adı yoktu; güney bölümü Sümer ve sonrasında ünlü Babil kentinden dolayı Babilonya, kuzeyi ise Assur ülkesi olarak anılmaktaydı. Örneğin ünlü coğrafyacı Strabon (M.Ö. I.-M.S. I. yüzyıl),¹ Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bu alanın kuzeyini Mezopotamya, güneyini Babil olarak adlandırmıştı. Oysa Tevrat'ı dillerine çeviren Yunanlılar Mezopotamya'yı Harran civarında İbrahim Peygamberin yaşadığı yer olarak düşünmüşlerdi. M.S. 1. yüzyılda Plinius bu tanımın sınırlarını bugünkü Irak'a denk gelecek şekilde genişletmişti. Bu adla ifade edilmek istenen sınırlar zaman içerisinde, bölgede ortaya çıkan kültürlerin yayılım alanlarına paralel olarak oldukça genişledi. Günümüzde ise Mezopotamya adı, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda da Suriye Çölü tarafından çevrelenen alan için kullanılır. Gerçekte Mezopotamya'nın kesin hatlarla belirlenmesi mümkün olmayan kültürel sınırları, batıda Suriye Çölü'nü Fırat Vadisi boyunca aşarak Filistin ve Lübnan Dağlarına, güneyden de Elam üzerinden doğuya doğru genişlemektedir. Mezopotamya bir coğrafi terim olmakla birlikte, burada gelişen Sümer, Akkad, Babil ve Assur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan bileşik kültürel bir kimliği de ifade etmektedir.

Ortadoğu ve çevresindeki toplumları yönlendiren ve biçimlendirilmelerinde büyük rol oynayan birçok temel gelişme bu coğrafi terimle birlikte anılır. Bunlar uzun tarihi süreçte bazı değişikliklere uğrayarak etkileri günümüze kadar ulaşan yazı, din, kentleşme ve devlet gibi modern yaşamımızın içindeki tüm alanları kapsar. S.N. Kramer'in *Tarih Sü-*

1 Tersî belirtilmedikçe kitapta geçen bütün tarihler Milattan Önce'dir.

Mezopotamya ve yakın çevresi.

mer'de Başlar başlığıyla dilimize çevrilen kitabında vurgulanan bazı noktaları, zaman dilimini biraz genişleterek bu bağlamda tekrarlamak konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Sümerlerin 3200 yıllarında geliştirdiği çiviyazısı, Önasya'da 3000 yıla yakın bir süre boyunca Akkad, Assur, Babil, Pers, Hitit ve Urartu gibi birçok toplum tarafından kullanılmış; Fenike kıyılarında geliştirilen alfabe yazısına da öncülük etmiştir. Benzer biçimde “Yaratılış” ve “Tufan” gibi tek tanrılı dinlerle günümüze taşınan dinsel anlatılar ilk kez Sümerler ve sonrasında diğer Mezopotamya toplumları tarafından tekrar tekrar kaydedilmiştir. Yazılı kanunlar, matematik, tıp, fal, büyü ve benzeri konularda önce bu coğrafyada adımlar atılmıştır. Neolitik dönemde biçimlendirilen en erken heykeller, kabartmalar, mücevher ve küçük el sanatları ile teknolojik aşamayı gösteren çömlekçi çarkı, araba teker-

leği, saban, yelkenli tekne, yapı kemeri, tonoz da Mezopotamyalı toplumların uygarlığa yaptıkları katkılardandır. Dördüncü binyılda hız kazanan örgütlü sosyal yaşamın getirdiği sulu tarım, kentleşme ve anıtsal yapıların inşası gibi alanlardaki gelişmeler de dikkat çekicidir. Bu büyük adımlar, uzak bölgelerle ticaret, imparatorluk düşüncesinin gelişmesi ve Yeni Assur dönemindeki planlı kentlere kadar uzanan bir dizi gelişmenin temelini oluşturur.

Mezopotamya'da mimarinin temel malzemesi katkılı kil-den yapılan kerpiçti. Kentler ve diğer anıtlar terk edilip bakımsız kalınca, kerpiç duvarlar kısa bir süre içinde toprak yığınlarına dönüşerek tanınmaz hale gelmiştir. Mezopotamya uygarlıkları birinci binyılın ikinci yarısından itibaren birikimini İran kökenli Perslere aktarmış, onlar da bu mirası Hellenistik krallıklara devretmiştir. Siyasal egemenlik kaybedilince, köklü gelenekte bazı kesintiler oluşmaya başlamış ve bu topraklarda yaşanan önemli gelişmeler yavaş yavaş unutulma sürecine girmiştir. Aşağıda değineceğimiz üzere, birkaç yüzyıl öncesine kadar kutsal kitaplardaki bazı atıflar ile antik kaynaklardaki bazı pasajlar dışında Eski Mezopotamya'da yaşananlar hakkında fazla bir şey bilinmemekteydi. Sümerler gibi buradaki birçok gelişmenin öncüsü olan toplumların adları tümüyle unutulmuştü.

Coğrafi yapı

Mezopotamya genel bir bakış açısıyla, Toroslar ve Zagrosların etekleriyle Suriye Çölü arasında, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bereketli topraklar olarak görülse de, temel yaşam koşulları bakımından birbirinden farklı bölgelere ayrılmaktadır. Dađ etekleri dışında genellikle çöl özellikleri taşıyan bu alanda yazın sıcaklık gölgede 50 dereceye çıkar. Kış mevsimi Orta Asya ve İran'dan gelen akım nedeniyle soğuk

Mezopotamya'nın kuzeyi susuz tarıma ve küçükbaş hayvancılığa uygun bir yapıdadır. Bu nedenle tarıma ve yerleşik yaşama geçiş konusundaki ilk adımlar bu bölgede atılmıştır.

geçer. Ocak ayı ortalaması Musul'da 5 derece, Basra'da 11 derecedir. 11 ay boyunca yağmur yağmaz. Güney kesim nehir alanları dışında çöldür. Kuzeye çıkıldıkça çöl yerini bozkırlara bırakır ve dağlara doğru yağışlar artar. Bu nedenle Toros etekleri ve bozkırlardan oluşan kuzey kesim, merkez ve güney kesimin tersine yeterli miktarda yağış alan tarım bölgesidir. Nitekim Zagros etekleri yöredeki ilk insanların Paleolitik dönemdeki yaşam alanlarını oluştururken, meşe, çam ormanları; buğday, arpa, meyve ve yenilebilen çeşitli bitkilerin yetiştiği yüksek düzlükler ve bereketli vadiler ise ilk köy topluluklarının ortaya çıkmasını sağlayan bir ortam hazırlamıştır. Dicle ve kolları Büyük Zap, Küçük Zap, Adhem ve Diyala ırmaklarının suladığı tarım ve hayvancılığa elverişli bu verimli bölge sonraları güçlü Assur Krallığı'nın

merkezi olmuştur. Kuzey Mezopotamya'da nehir yatakları fazla değişkenlik göstermez. Bu nedenle Fırat üzerindeki Mari, Dicle üzerindeki Assur, Ninive ve Kalhu gibi kentler uzun tarihleri boyunca konumlarını korumuşlardır.

Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine en fazla yaklaştıkları, Babil'in kuzeyindeki orta bölge, hem az yağış alması hem de nehirlerin derin yataklar içinde akması nedeniyle kuzeye ve güneye göre birtakım zorluklar içermekteydi. Bu bölgede tarım için derin sulama kanalları ve su bentlerinin yapılması gerekiyordu. Bu koşullar sonraları baraj ve sulama sisteminin geliştirilmesinde etkili olmuştur.

Mezopotamya'nın Basra Körfezi ile Babil arasında kalan bölümü ise Fırat ve Dicle ırmaklarının on binlerce yıldır taşıdıkları alüvyonlarla dolmuş, oldukça bereketli bir alandır. Nil'in Mısır'a verdiği hayatı, Dicle ve Fırat burada Mezopotamya'ya vermiş ve kent yaşamının gelişmesi için uygun bir ortam yaratmıştır. Erken Sümer Hanedanları tarafından kurulan birçok kentin bulunduğu bu verimli topraklar, Sami toplumlarının Mezopotamya'ya gelişinden sonra Akkad ve Babil Krallığı'nın da gelişmesi için bir zemin hazırlamıştır. Nehir yatakları bu bölgede oldukça değişkendir. Bu nedenle başlangıçta nehir vadisi kenarında kurulmuş olan Isin, Nippur, Umma ve Larsa gibi kentler zaman içerisinde nehirlerden kilometrelerce uzakta kalmışlardır. Fırat ve Dicle bu bölgede birleştikten sonra Basra Körfezi'ne ulaşırlar. Basra Körfezi'nin ağız bölgesi tümüyle bataklık ve sazlıklarla kaplı, farklı bir ekolojik ortamdır.

Güney Mezopotamya'da yaşamlarını tümüyle gelişmiş sulama sistemlerine borçlu olan insanlar, iki nehrin akış rejimindeki farklılıklardan, yani büyük taşkınlardan veya kurak dönemlerde sulardaki azalmadan doğrudan etkilenmişlerdir. Aşağıda değineceğimiz Erken Sümer Hanedanları dönemindeki Tufan Mitosları bu bağlamda anlatabilir.